

Marta Paluczak

Badania archeologiczne w Bydgoszczy w świetle literatury i dokumentacji konserwatorskiej

Dotychczas większość opracowań z wykorzystaniem źródeł archeologicznych obejmowała próby rekonstrukcji dziejów konkretnego miejsca. Powstawały monografie Bydgoszczy, prace dotyczące jej pradziejów czy historii danej dzielnicy. Moim zamierzeniem jest spojrzenie na pracę archeologa z innej perspektywy. Dzięki życzliwości pracowników bydgoskiej Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu udało mi się zapoznać z dokumentacją dotyczącą badań archeologicznych zgromadzoną w archiwum tej placówki. Zebrane dane posłużyły mi do opracowania dziejów badań archeologicznych przeprowadzonych w Bydgoszczy po drugiej wojnie światowej. Moim celem jest nie tylko chronologiczne prześledzenie kolejnych dokonań w interesującej mnie dziedzinie, ale także ukazanie tego zagadnienia przez pryzmat konkretnych badaczy czy ośrodków naukowych. Działalność Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w zakresie archeologii ma różnicowany charakter. Największy procent stanowią prace wykopaliskowe, ale prowadzi się także prace sondażowe czy badania powierzchniowe. Jeśli chodzi o cel ich przeprowadzania, to wyróżnić należy: badania ratownicze przy inwestycjach budowlanych oraz rozpoznawanie stanowisk zagrożonych z innych względów, interwencje w celu zabezpieczenia przypadkowych znalezisk oraz planowane badania konkretnych stanowisk. Ze względu na szeroki zakres niektórych projektów badawczych, a także szczupły zasób personalny Urzędu, często korzysta on z pomocy archeologów z innych ośrodków. Są wśród nich muzea, uniwersytety i inne uczelnie wyższe, ale także prywatne firmy.

Historia badań archeologicznych to dość rozległe zagadnienie. Dzieje polskiej archeologii w sposób syntetyczny przedstawił m.in. Andrzej Abramowicz w książce pt. *Historia archeologii polskiej XIX i XX wieku*. Specjalistką w zakresie prehistorii polskiej okresu międzywojennego jest niewątpliwie badaczka związana z Uniwersytetem Adama Mickiewicza w Poznaniu, Barbara Stolpiak. Jej praca: *Rozwój prehistorii polskiej w okresie 20-lecia międzywojennego* (1984), pozwala na zgłębienie specyfiki i rozwoju tej dziedziny nauki. Pierwsze opracowanie dotyczące pradziejów Bydgoszczy pochodzi z 1938 roku. Jego autor, Zygmunt Zakrzewski, nakreślił podstawowe zagadnienia dotyczące najdawniejszych śladów bytności człowieka na terenie dzisiejszego miasta, opierając się na dostępnych mu danych pochodzących z wykopalisk. W badaniach nad działalnością bydgoskiego ośrodka archeologicznego nieocenioną rolę odegrał Czesław Potemski. W artykule *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim* (1963) nakreślił on historię badań archeologicznych Bydgoszczy i okolic od pierwszych systematycznych badań wykopaliskowych aż do początku lat 60. ubiegłego stulecia. Obecnie zainteresowanie przeszłością archeologii bydgoskiej leży w sferze prac badawczych Jacka Woźnego. Obraz funkcjonowania i rozwoju bydgoskiego ośrodka archeologicznego zawarł on w książce *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy* (2003).

Zgromadzona literatura przedmiotu pozwala nakreślić zarys dziejów badań archeologicznych w Bydgoszczy i okolicach. W powiecie bydgoskim pierwsze systematyczne badania wykopaliskowe datuje się na lata 1875-1878. Przeprowadził je wybitny polski archeolog Gotfryd Ossowski. Badaniom poddano wtedy trzy cmentarzyska kultury pomorskiej i jedno grobów kloszowych na terenie Gościeradza¹. Gwałtowny wzrost zainteresowań badaniami archeologicznymi przypada na okres ostatniej ćwierci wieku XIX. Archeologia w tym czasie zyskuje miano odrębnej dziedziny naukowej². Wówczas też powstał projekt powołania do życia towarzystwa, którego zadaniem byłoby zbieranie i opracowywanie zabytków przeszłości. 29 października 1880 roku lokalne władze niemieckie powołały w Bydgoszczy Towarzystwo Historyczne (*Historischer Verein zu Bromberg*), którego cele i zadania, określone statutem, ogniskowały się wokół poszukiwania zabytków i pamiątek z przeszłości oraz przechowywania ich³. Towarzystwo to corocznie wydawało sprawozdanie ze

¹ C. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim*, „Prace Komisji Historii BTN”, t. 1, Bydgoszcz 1963, s. 5-6.

² J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, s. 67.

³ G. Ohlhoff, *Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego*, „Kronika Bydgoska”, 1995, t. 16, s. 109.

swojej działalności wraz z informacjami o nowych zabytkach. Od 1885 roku jego członkowie zajmowali się także działalnością wykładową i wydawniczą. Zgromadzone pamiątki przeszłości skatalogowane zostały w Księdze Inwentarzowej Towarzystwa, która zawiera także informacje na temat ofiarodawców. Świadczy to o racjonalnym i naukowym podejściu do eksponatów⁴. Niestety członkowie Towarzystwa byli przeważnie amatorami interesującymi się przeszłością, dlatego dokumentacja z przeprowadzonych przez nich prac wykopaliskowych pozostawia wiele do życzenia. Często jest powierzchowna, a trudności sprawia już samo zlokalizowanie stanowiska⁵. Należy także wspomnieć o działalności wystawienniczej Towarzystwa. Początkowo zgromadzone eksponaty prezentowane były w jednym z pomieszczeń gimnazjum, a od 1888 roku na chórze kościoła Klarysek⁶.

Członkowie Towarzystwa przeprowadzili prace wykopaliskowe na terenie cmentarzysk kultury łużyckiej w Zamczysku i Niecponiach. W kolejnych latach swojej działalności przebadali oni wykopaliskowo grób kultury pomorskiej w Trzuszczynie oraz cmentarzysko grobów skrzynkowych w Wudzyнку⁷. W roku 1890 miały miejsce pierwsze wykopaliska w Wyszogrodzie na terenie dzisiejszej dzielnicy Fordon. Tego samego roku rozkopano także grób skrzynkowy na Okolu. Kolejne badania odbyły się w miejscowościach: Buszkowo, Wilcze i Żukowiec. Lata 1905-1918 zdominowane zostały przez badania powierzchniowe Konrada Kothego. Odkrył on osady mezolityczne w Bydgoszczy-Czersku Polskim i w Pawłótku⁸. Do osiągnięć tego badacza zaliczyć można także zlokalizowanie osady kultury pucharów lejkowatych w badanym wcześniej Czersku Polskim, a w kilka lat później także w Pawłótku. Kothe oprócz sondażu powierzchniowych prowadził badania wykopaliskowe między innymi w Wudzyńniu⁹.

Ważnym okresem dla polskiej archeologii były lata międzywojenne. Wtedy to wykształciły się zręby polskiej szkoły archeologicznej, a powiat bydgoski znalazł się w sferze zainteresowań poznańskiego ośrodka archeologicznego. W 1923 roku powołano do życia Muzeum Miejskie w Bydgoszczy i tam

⁴ Ibidem, s. 11.

⁵ A. Perlińska, *Akta Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy. Zawartość i problematyka badawcza*, „Kronika Bydgoska” 1994, t. 15, s. 138.

⁶ G. Ohlhoff, *Towarzystwo Historyczne Dla Dystryktu Nadnoteckiego*, „Kronika Bydgoska” 1995, t. 16, s. 108.

⁷ C. Potemski, op. cit., s. 7.

⁸ Ibidem, s. 9.

⁹ Ibidem, s. 10.

znalazły się ocalałe po wojnie zbiory archeologiczne¹⁰. Na pierwsze powojenne badania wykopaliskowe przyszło Bydgoszczy czekać do 1929 roku. W tymże roku podczas budowy szpitala w dzielnicy Bielawki przypadkowo odsłonięto groby kultury łużyckiej. Do 1935 roku eksploracją tego stanowiska kierował Zygmunt Zakrzewski, a wyniki wykopalisk opublikował w 1938 roku¹¹. Rok później odkrycia grobu skrzynkowego w Lisim Ogonie dokonał Zdzisław Rajewski. Do wybuchu drugiej wojny światowej badania powierzchniowe w naszym powiecie przeprowadził jeszcze Józef Kostrzewski, odkrywając osady kultury pucharów lejkowatych w Żółwinie i Bydgoszczy-Czersku Polskim. Do prac archeologicznych przeprowadzonych w szerszym zakresie w okresie międzywojennym zaliczyć należy jeszcze wykopaliska w Wyszogrodzie przeprowadzone przez Tadeusza Wieczorowskiego oraz Jacka Delektę w Zamczysku. Wieczorowski odnalazł wtedy w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska cmentarzysko szkieletowe¹². Powiększenie zakresu wiedzy dotyczącej domniemanego grodu w Zamczysku zawdzięczamy Jackowi Delekcie. Okazało się, że wczesnośredniowieczne grodzisko powstało na miejscu funkcjonującej wcześniej osady łużyckiej¹³. W okresie 1918-1939 ewidentnie widać, że ośrodek bydgoski pozostawał na marginesie archeologii polskiej. Podczas gdy ta ostatnia przeżywała kolejne fazy rozwoju i doskonalenia warsztatu, Bydgoszcz nadal nie mogła równać się z Toruniem czy Poznaniem¹⁴.

Dopiero pod koniec drugiej wojny światowej do Bydgoszczy powróciły eksponaty wywiezione w 1919 roku do Berlina. Niestety podczas zamieszania wywołanego działaniami militarnymi wiele z eksponatów ukrytych w dworcach wiejskich pod Bydgoszczą uległo zniszczeniu lub potraciło metryczki. Oczywiście strat Bydgoszczy w tym zakresie nie można porównywać z powojennym spustoszeniem w Warszawie, Poznaniu, Kaliszu czy Włocławku¹⁵.

Okres drugiej wojny światowej to czas, gdy badania wykopaliskowe były bardzo ograniczone, a ich wznowienie na szerszą skalę przypada na lata 50. Do najważniejszych badań tego okresu zaliczyć można zakrojone na szeroką skalę prace wykopaliskowe na terenie grodziska Wyszogród oraz Zamczyska. Przy-

¹⁰ J.J. Łoś, *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w działalności Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, t. 4, 1999, s. 90.

¹¹ Z. Zakrzewski, *Z pradziejów ziemi bydgoskiej*, „Przegląd Bydgoski”, 1938, t. 6, z. 1, s. 3-30.

¹² J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy*, Toruń 2003, s. 18.

¹³ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Zamczysku – mit czy rzeczywistość?*, „Kommunikaty Archeologiczne”, 1994, t. 6, s. 50.

¹⁴ B. Stolpiak, *Rozwój prahistorii polskiej w okresie 20-lecia międzywojennego*, Poznań 1984, s. 95-98, 152.

¹⁵ A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wieku*, Warszawa-Lódź 1991, s. 141.

bycie z Poznania Czesława Potemskiego to okres faktycznego początku ośrodka archeologicznego w powojennej Bydgoszczy. Wiąże się to szczególnie z założeniem Działu Archeologicznego przy Muzeum Okręgowym im. Leona Wyczółkowskiego. Nie zmienia to faktu, że Bydgoszcz nadal pozostawała na marginesie głównych ośrodków w Polsce. Od połowy lat 80. działalność Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na województwo bydgoskie wzmacnia nieco pozycję bydgoskich archeologów. W roku 1992 powołano Zespół do Badań Dziejów Bydgoszczy. Od tego czasu wzrasta zainteresowanie prądziejami tego miasta¹⁶.

W dotychczasowych publikacjach dotyczących dziejów bydgoskiego ośrodka archeologicznego brakuje skrupulatnego opracowania sprawozdań z przeprowadzonych na terenie miasta prac archeologicznych. W dalszej części mojego artykułu postaram się wypełnić tę lukę, opracowując materiał, który udało mi się zgromadzić podczas kwerendy archiwalnej. W zbiorach bydgoskiej Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu mieszczą się sprawozdania oraz szersza dokumentacja dotycząca badań archeologicznych przeprowadzonych w Bydgoszczy. Najstarsze wymienione w zgromadzonej tam dokumentacji stanowiska pochodzą z końca XIX wieku. Miały wtedy miejsce dwa interesujące znaleziska. W 1881 zlokalizowano stanowisko archeologiczne na terenie Zamczyska, a nieco późniejsze informację dotyczącą odnalezienia cmentarzyska kultury pomorskiej, zlokalizowanego przy ul. Dworcowej 5. Niestety brak tam danych dotyczących osoby prowadzącej badania. Wiemy tylko, że zdarzyło się to w 1888 roku¹⁷.

Na początku XX tego wieku badania wykopaliskowe w Bydgoszczy wciąż należały do rzadkości. W 1907 roku odnaleziono gliniany przęślik na terenie ogrodu Seminarium Nauczycielskiego¹⁸. Było to znalezisko przypadkowe i nie zaowocowało dalszymi badaniami w tym miejscu. Do wybuchu drugiej wojny światowej odkryto jeszcze w 1926 r. cmentarzysko z okresu halsztackiego na terenie młynów państwowych¹⁹. W obu przypadkach nie odnotowano nazwiska odkrywców. Chronologicznie postępując, kolejne wzmianki archiwalne pochodzą z roku 1930. Jest to czas początku wieloletnich badań na terenie dzisiejszego Szpitala Uniwersyteckiego (d. Szpital Miejski). Już wtedy odnaleziono na tym miejscu cmentarzysko kultury łużyckiej i ślady osadnictwa z tego okresu. Kolejne odkrycia na tym stanowisku przypadły na lata: 1936, 1942,

¹⁶ J. Woźny, op. cit., s. 20-21.

¹⁷ Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Bydgoszczy, stan. 70.

¹⁸ Ibidem, stan. 60.

¹⁹ Ibidem, stan. 61.

1951, 1959, 1967, 2003 i 2011²⁰. Pracami kierował tutaj Czesław Potemski, a w późniejszych fazach – Józef Łoś. Kolejnego odkrycia dokonał Kazimierz Borucki w 1936 roku, znajdując grób kloszowy na stanowisku przy ul. Dworcowej 9²¹. Dwa lata później przeprowadzono szeroko zakrojone badania archeologiczne na terenie stanowiska zlokalizowanego wcześniej w Zamczysku. Ich inicjatorem i głównym wykonawcą był Jacek Deleka. Ten niezwykle zasłużony dla okręgu bydgoskiego naukowiec rozpoznał wtedy pozostałości osady lużyckiej i grodziska wczesnośredniowiecznego. Niestety dokumentacja z tych badań zaginęła podczas drugiej wojny światowej. W okresie powojennym narosła potrzeba weryfikacji tych danych. Tego zadania podjął się Czesław Potemski, przeprowadzając szerokopłaszczyznowe i systematyczne prace wykopaliskowe w latach 1961-1962. W ich wyniku potwierdziły się założenia Deleki²².

Okres bezpośrednio po II wojnie światowej był czasem stagnacji dla bydgoskiej archeologii. W archiwum znajdują się tylko wzmianki dotyczące dwóch stanowisk. Jeszcze w 1948 zlokalizowano stanowiska na terenie fabryki przy ul. Fordońskiej. Odkryto tam ślady osadnictwa z okresu lateńskiego, w tym naczynie gliniane. Z późniejszych badań w tym miejscu, przeprowadzonych w 1956 i 1969 roku, wynika, że znajdowało się tam cmentarzysko kultury pomorskiej. Obok tych pozostałości stwierdzono obecność nowożytnych kości ludzkich oraz neolitycznego toporka²³. Na początku lat 50. odnotowano pierwsze ślady działalności archeologicznej na terenie śródmieścia Bydgoszczy. Odnaleziono wtedy naczynie gliniane z IX wieku. Oznaczono je jako stanowisko 84. W 1967 roku zlokalizowano nieopodal inne zabytki w postaci neolitycznego narzędzia krzemienego, a nawet fragmentów łodzi oraz pozostałości osadnictwa z XV wieku w postaci naczyń i ocembrowania studni²⁴. Niestety dokumentacja z tych stanowisk jest jedynie szczątkowa. Brak tam przede wszystkim szczegółów dotyczących wspomnianej łodzi. Wszystkie eksponaty zabezpieczone zostały przez Kazimierza Boruckiego, działającego z ramienia muzeum bydgoskiego²⁵.

W latach 60. wzrosło zainteresowanie najstarszymi dziejami państwa polskiego, co wiązało się z szerokimi badaniami milenijnymi. Pewne odzwier-

²⁰ Ibidem, stan. 93.

²¹ Ibidem, stan. 76.

²² Ibidem, stan. 70.

²³ Ibidem, stan. 77-82.

²⁴ Ibidem, stan. 84-87.

²⁵ Ibidem.

ciędlenie tych nastrojów zaobserwować można także na terenie Bydgoszczy. W roku 1960 Czesław Potemski i Gerard Wilke prowadzili prace na terenie cmentarzyska wczesnośredniowiecznego. Pozostałości tego obiektu znajdowały się na terenie parku miejskiego im. Jana Kazimierza²⁶. Kolejne stanowiska zlokalizowano w 1967 r., kiedy to Czesław Sikorski odnalazł pozostałości podgrodzia oraz przeprawy przez Brdę w okolicach ul. Bernardyńskiej²⁷. Natomiast na Siernieczku odnaleziono ułamek toporka kamiennego oraz cmentarzysko z okresu rzymskiego²⁸. Już w rok później zlokalizowano kolejne stanowiska. W dzielnicy Skrzetusko odkopano młot neolityczny²⁹, natomiast w okolicy kościoła św. Idziego podczas budowy kolektora Czesław Potemski natrafił na pozostałości drewnianych rur kanalizacyjnych, fragment muru oraz szkielet ludzki. Materiał ten zinterpretował jako pozostałości wczesnośredniowiecznej przeprawy przez Brdę³⁰.

Dwa następne dziesięciolecia zaowocowały odkryciem kolejnych stanowisk. W roku 1971 Ryszard Kabaciński, z Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, przeprowadził ratownicze badania wykopaliskowe przy ul. Jezuickiej 4, odkrywając pozostałości średniowiecznej kamienicy³¹. Natomiast w 1977 roku E. Dubiński odkrył przy ul. Podwale ślady osadnictwa datowanego na średniowiecze³². Luźne znaleziska zaklasyfikowane zostały jako pochodzące zarówno z wczesnego, jak i późnego okresu tej epoki. Z roku 1985 pochodzi odkrycie osady mezolitycznej w Opławcu³³. W wyniku interwencji Elżbiety Dygaszewicz, pracownika Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy, w 1987 roku zabezpieczono średniowieczne pozostałości miejskiej zabudowy przy ul. Jana Kazimierza 5³⁴. Budynki te stanowiły pierwotną zabudowę lokacyjną Bydgoszczy. Kolejna interwencja muzeum odbyła się rok później, a miała miejsce przy ul. Bernardyńskiej. Tam Jerzy Zegarliński zbadał pozostałości budynków mieszkalnych z XVI-XVIII wieku³⁵. Ostatnia interwencja archeologiczna ze strony bydgoskiego muzeum, która odbyła się w omawianym dwudziestoleciu, miała miejsce w 1989 roku. Polegała ona na zabezpieczeniu fragmentów ce-

²⁶ Ibidem, stan. 83.

²⁷ Ibidem, stan. 7.

²⁸ Ibidem, stan. 108-109.

²⁹ Ibidem, stan. 107.

³⁰ Ibidem, stan. 2.

³¹ Ibidem, stan. 15.

³² Ibidem, stan. 16.

³³ Ibidem, stan. 531.

³⁴ Ibidem, stan. 14.

³⁵ Ibidem, stan. 8.

ramiki średniowiecznej odnalezionej w granicach miasta lokacyjnego³⁶. Opracowanie znaleziska zawdzięczamy Wojciechowi Kuczkowskiemu. W tym samym roku Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska w Toruniu przeprowadziła prace przy ul. Zaulek na terenie biblioteki miejskiej. Odkryte pozostałości pozwoliły ustalić, iż zlokalizowane tam stanowisko użytkowane było od czasów lokacyjnych, gdy znajdowały się tam zabudowania drewniane, w okresie nowożytnym zastąpione murowanymi³⁷.

Niewątpliwe zwiększenie liczby interwencji archeologicznych na terenie Bydgoszczy zauważyć można od lat 90. XX wieku. W tym dziesięcioleciu pojawiło się kilkadziesiąt nowych stanowisk. Już w 1990 roku Ewa Urbańska z Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie zabezpieczyła fragmenty ceramiki datowanej na XV i XVI-XVII wiek, które odnalezione zostały przy Rybim Rynku na terenie miasta lokacyjnego³⁸. Dwa lata po tym wydarzeniu, podczas nadzoru archeologicznego przeprowadzanego przy okazji wymiany instalacji wodociągowej na terenie Starego Rynku, udało się odkryć ślady funkcjonowania rynku od XIV do XX wieku³⁹. Niezwykle bogaty w znaleziska archeologiczne był rok 1993. Coraz większe zainteresowanie przeszłością miasta zaowocowało powołaniem w 1992 roku Zespołu do Badań Dziejów Miasta Bydgoszczy. Właśnie ten zespół przeprowadził badania na stanowiskach 1, 2 i 3 zlokalizowanych przy ul. Bernardyńskiej. W ich wyniku odsłonięto pierścień wału obronnego grodu i zamku oraz fosę i fragment nasypu rozciągającego się w kierunku wschodnim. Nieopodal w kierunku wschodnim znajdowały się pozostałości najstarszego kościoła bydgoskiego. Świątynia pod wezwaniem św. Idziego wybudowana została poza murami miasta lokacyjnego. Naukowcy podczas nadzoru archeologicznego przy budowie sieci wodno-kanalizacyjnej odnaleźli materiały świadczące o przebudowie pierwotnie drewnianych murów kościoła w XIV wieku⁴⁰. Dalsze badania podjęte na terenie miasta lokacyjnego miały miejsce także na Starym Rynku, gdzie zlokalizowano konstrukcje drewniane z XIV-XVI wieku⁴¹ oraz pozostałości fundamentów barokowego kościoła Jezuitów. Przeprowadzono także badania na terenie Ratusza przy Starym Rynku. Pozostały tam mury konstrukcji z XV wieku⁴². Przy okazji ujawniono

---

³⁶ Ibidem, stan. 19.

³⁷ Ibidem, stan. 21.

³⁸ Ibidem, stan. 13.

³⁹ Ibidem, stan. 318.

⁴⁰ Ibidem, stan. 2.

⁴¹ Ibidem stan. 296.

⁴² Ibidem, stan. 296.

także pozostałości nowożytnych warstw osadniczych z okolicy tej budowli, natomiast przy ul. Długiej odkopano nowożytnie drewniane rurociągi⁴³. Podobne odnaleziono przy ul. Jana Kazimierza i Przyrzecze⁴⁴. Ciekawym odkryciem okazała się latryna umiejscowiona na dziedzińcu biblioteki, a datowana na XIV-XVI wiek. Znajdowała się ona na zapleczu zabudowań przy ul. Zaułek. Właśnie tam odnaleziono pozostałości drewnianej zabudowy z okresu lokacyjnego. Relikty zabudowy drewnianej pochodzące z XVI-XVII oraz XVIII-XX wieku poświadczają także późniejsze osadnictwo na tym terenie⁴⁵. Kolejnym wartym odnotowania stanowiskiem jest kościół Karmelitów z XIV-XIX wieku. Jedyne dane w tym wypadku to karta stanowiska, brak było wówczas jakichkolwiek szczegółowych badań w tym miejscu⁴⁶. Nieco więcej danych mamy na temat dziejów kościoła Klarysek. W okresie przedhistorycznym na miejscu późniejszej świątyni chrześcijańskiej znajdowało się cmentarzysko kultury pomorskiej. W połowie XV wieku wzniesiono na tym miejscu drewniany kościół św. Ducha, a w jego sąsiedztwie zaczął funkcjonować cmentarz. W 1522 roku zaczęto budowę murowanej świątyni, a w 1615 roku umiejscowiono w nim zakon klarysek⁴⁷. Kolejne odkrycia dotyczą Myślęcinka, gdzie odnotowano cmentarzysko kultury pomorskiej, osadę tejże kultury oraz osadę wczesnośredniowieczną⁴⁸. Dość duży punkt osadniczy zlokalizowano na Grocholu, gdzie znajdowała się osada kultury łużyckiej, cmentarzysko grobów kłozowych kultury pomorskiej, punkt osadniczy wczesnośredniowieczny oraz osada późnośredniowieczna i nowożytna⁴⁹. W drugiej połowie lat 90. odkryto jeszcze kilku stanowisk. W roku 1995 Józef Łoś przebadał cmentarzysko ciałopalne z okresu halsztackiego⁵⁰. Natomiast Zespół Badań Kujaw zajął się rozpoznaniem parceli przy ul. Pod Blankami 4. Okazało się ono niezwykle przydatne do zgłębienia techniki wykonania murów miejskich. Rozpoznano ją jako *opus emplectum* – mur licowany cegłą i wypełniony w środku gruzem ceglany i kamiennym wiązany zaprawą wapienną. Mury te zbudowano na krawędzi naturalnego obniżenia terenu stanowiącego starorzecze Brdy. Okres rozpoczęcia budowy to przełom XV i XVI wieku⁵¹. Badania ratownicze przy

⁴³ Ibidem, stan. 299-301.

⁴⁴ Ibidem, stan. 320, 321, 325.

⁴⁵ Ibidem, stan. 334.

⁴⁶ Ibidem, stan. 71.

⁴⁷ Ibidem, stan. 73.

⁴⁸ Ibidem, stan. 110-113.

⁴⁹ Ibidem, stan. 118-119.

⁵⁰ Ibidem, stan. 383, 385.

⁵¹ Ibidem, stan. 435, 437.

średniowiecznych murach miejskich prowadzono jeszcze kilkakrotnie w latach późniejszych. Nawarstwienia osadnicze z okresu lokacyjnego oraz pozostałości zagruzowanej piwnicy z XVIII wieku odnaleziono w 1997 przy ul. Długiej 4⁵². W tym samym roku podczas nadzorów archeologicznych przy budowie instalacji sieci ciepłej w rejonie ul. Pod Blankami oraz placu Kościeleckich ujawniono niepodpiwniczone zabudowania gospodarcze z XIX/XX wieku, a także wypełnisko fosy miejskiej zawierające ułamki ceramiki. Te same badania zaowocowały odnalezieniem bramy Kujawskiej⁵³. Nadzór i ratownicze badania wykopaliskowe odbyły się również na terenie Ratusza Miejskiego. Tam rozpoznano i odsłonięto pozostałości piwnic gospodarczych zabudowań na zapleczu Kolegium Jezuickiego. Badania te rozszerzono na ul. Niedźwiedzią 4⁵⁴. W narożniku północno-wschodnim natrafiono na średniowieczny grób kobiety. Jest to zaskakujące, gdyż zmarła pochowana została poza cmentarzem. Przyczyny tego nie udało się ustalić. Toruńskie Towarzystwo Kultury reprezentowane przez Wojciecha Chudziaka i Marcina Weinkaufa przeprowadziło sondażowe badania na terenie fosy miejskiej przy ul. Wąskiej 3. Pozwoliły one doprecyzować jej rozmiary oraz czas przeprowadzenia prac budowlanych. Jak ustalili badacze, szerokość fosy wynosiła ok. 20 metrów, a powstała między XV a XVI wiekiem⁵⁵. W 1998 roku Marcin Weinkauf i Wojciech Chudziak podczas ekspertyzy przy ul. Grodzkiej pod numerami 19-21 natrafili na drewniane umocnienia przybrzeżne, których chronologii nie udało się ustalić⁵⁶. Przy tej samej ulicy odkryto pozostałości drewnianej drogi pochodzące z okresu po XVI wieku. Zakłada się, że mogła ona łączyć miasto z terenem zamkowym⁵⁷. Kolejne fazy wykopalisk przeprowadzone zostały przy ul. Pod Blankami, objęły teren parceli pod numerem 19. W wyniku rozbiórki dziwiętnastowiecznej oficyny będącej zapleczem kamienicy odsłonięto relikty drewnianej zabudowy tej ulicy⁵⁸. Wytyczona ona została w okresie lokacji miasta i biegła wzdłuż murów miasta, zachowując jednak od nich spory odstęp. Jedyne w rejonie ul. Długiej zbliżała się do fortyfikacji. Od strony wschodniej ograniczała ją brama Poznańska, a na zachodzie brama Kujawska. Najstarszy fragment zabudowy w tym miejscu pochodzi z XIII

---

⁵² Ibidem, stan. 439.

⁵³ Ibidem, stan. 500.

⁵⁴ Ibidem, stan. 503.

⁵⁵ Ibidem, stan. 505.

⁵⁶ Ibidem, stan. 429.

⁵⁷ Ibidem, stan. 436.

⁵⁸ Ibidem, stan. 507.

wieku, a więc z okresu przed lokacją Bydgoszczy. Aż do XVIII wieku powstawały kolejne budynki drewniane.

Następnym ważnym etapem w funkcjonowaniu bydgoskiego ośrodka archeologicznego jest pierwsze dziesięciolecie XXI wieku. Po latach 90. jest to okres największego rozwoju archeologii bydgoskiej, który zaowocował licznymi odkryciami. Jednym z bardziej absorbujących zagadnień tego czasu była kontynuacja badań na obszarze miasta lokacyjnego. Szczególne osiągnięcia na polu zgłębiania przeszłości najstarszych rejonów Bydgoszczy ma Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska reprezentowana przez Wojciecha i Annę Siwiaków. Badacze ci prowadzili prace przy ul. Pod Blankami w strefie parceli 31⁵⁹. Zlokalizowali tam pozostałości drewnianych zabudowań gospodarczych, stanowiących zaplecze budynków mieszkalnych przy ul. Długiej. Odnalezione pozostałości datowane zostały na XIII-XVIII/XIX wieku. W latach następnych wykopaliska objęły jeszcze parcele 49-51, gdzie natrafiono na podobne znaleziska pozostałości drewnianych. Dodatkowo ujawniły się piwnice późniejszych kamienic z XIX/XX wieku⁶⁰. W tym samym czasie po raz kolejny uwagę naukowców zwróciły mury obronne znajdujące się przy ul. Pod Blankami. Stan ich zachowania przy numerach 1 i 2 starał się oszacować Wojciech Siwiak⁶¹. Natomiast murami obronnymi usytuowanymi przy ul. Długiej 5 zajęła się w 2007 roku Aneta Trzcńska-Kałużna⁶². Zabudowania drewniane pochodzące z XV wieku odnaleziono pod numerem 27 przy ul. Długiej⁶³. Pod numerem 9 tejże ulicy znajdowała się zabudowa mieszczańska powstała dopiero w XVIII wieku, w średniowieczu tereny te nie nadawały się do zamieszkania ze względu na podmokły charakter⁶⁴. Bardzo stare tradycje osadnicze cechują stanowisko przy ul. Zaułek 21 i Magdzińskiego 10, odnalezione na terenie niepodpiwniczonym budynku datowanego na przełom XVIII i XIX wieku. Ślady działalności człowieka pozwoliły ustalić nieprzerwane zasiedlenie tego terenu od tysiąca lat p.n.e. do czasów późnego średniowiecza⁶⁵. Przy ul. Mostowej 4 najstarsze pozostałości, które udało się umiejscowić chronologicznie, pochodzą ze średniowiecza, a stanowią je fragmenty zabudowy drewnianej miasta lokacyjnego. Stopniowo od XVII wieku zastępowały je

⁵⁹ Ibidem, stan. 509.

⁶⁰ Ibidem, stan. 565.

⁶¹ Ibidem, stan. 575.

⁶² Ibidem, stan. 617.

⁶³ Ibidem, stan. 606.

⁶⁴ Ibidem, stan. 576.

⁶⁵ Ibidem, stan. 579.

konstrukcje murowane. Przy ul. Mostowej zainteresowanie Wojciecha Siwiaka skierowane zostało również ku obszarowi na przecięciu ulic Podwale i Mostowej. Teren ten w okresie powstawania miasta lokacyjnego był podmokły. Już w XIV wieku wzniesiono tam jednak pierwsze spichrze, a z czasem także budynki mieszkalne⁶⁶. Kolejne badania obszaru lokacyjnego miasta miały miejsce na przedpolach Ratusza Miejskiego. Stwierdzono tam obecność pozostałości kościoła Jezuitów i przyległych kamienic⁶⁷. W latach 2008-2009 archeologiczne badania wykopaliskowe i nadzory archeologiczne odbyły się na terenie karmelitańskiego kompleksu klasztornego z kościołem Najświętszej Maryi Panny oraz znajdującego się nieopodal Przedmieścia Gdańskiego⁶⁸. Stanowisko to objęło skrzyżowanie ul. Mostowej i Focha oraz plac Teatralny. W 2009 roku Bożena Zimnowoda-Krajeńska z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu przeprowadziła badania przy ulicy Mostowej oraz na Starym Rynku 9 w piwnicach kamienic z XV wieku⁶⁹. Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska przeprowadziła natomiast sondáže w strefie ograniczonej ulicami: Garbary, Królowej Jadwigi, Focha i Jackowskiego⁷⁰. Zlokalizowany tam materiał ceramiki pradziejowej wskazywał na użytkowanie badanego terenu przez ludność kultury pomorskiej. Prawdopodobnie znajdował się tam cmentarz tejże kultury. Ślady bytności człowieka pochodzą także ze średniowiecza oraz epoki nowożytnej. Na ich podstawie stwierdzono wykorzystywanie tego terenu w celach rolniczych od czasów lokacyjnych⁷¹. Kolejne ważne odkrycia pozwalające nam poznać najdawniejsze dzieje Bydgoszczy miały miejsce na Rybim Rynku w 2008 roku. Przeprowadzone zostały one przez Anetę Trzcinską-Kałużną, która to odkryła pozostałości nowożytne będące fragmentami drewnianego zagospodarowania nabrzeża rybnego⁷². W tym samym roku Robert Grochowski przebadał teren Przedmieścia Kujawskiego przy ul. Bernardyńskiej i Ustronie. Nadzór tam przeprowadzony stwierdził jedynie obecność pozostałości nowożytnych⁷³. W 2009 roku ten sam badacz podczas prac niwelacyjnych przy placu Kościeleckich 6 natrafił na pozostałości drewnianych zabudowań przedzamcza. Znaleźiska datowano na przełom XV i XVI wieku.

⁶⁶ Ibidem, stan. 610.

⁶⁷ Ibidem, stan. 562.

⁶⁸ Ibidem, stan. 573.

⁶⁹ Ibidem, stan. 611.

⁷⁰ Ibidem, stan. 555.

⁷¹ Ibidem, stan. 555.

⁷² Ibidem, stan. 616.

⁷³ Ibidem, stan. 614.

Pozostałe fazy kulturowe pochodziły z XVI-XVII/XIX wieku oraz XIX-XX wieku⁷⁴.

Z archeologicznego punktu widzenia ciekawym obiektem był Kanał Bydgoski. Jego powstanie wiązało się z przesłankami gospodarczymi, jednak z czasem stał się ważnym ośrodkiem lokalnego życia towarzyskiego, miejscem spędzania wolnego czasu i relaksu. Szczególnego znaczenia nabrało zachowanie tego miejsca w jak najlepszym stanie, dlatego Anna i Wojciech Siwiakowie w 2003 i 2004 roku podjęli się przeprowadzenia ratowniczych badań na pochodzącej z 1774 roku Śluzie Miejskiej⁷⁵, a w 2011 roku nadzoru archeologicznego przy bagrowaniu samego kanału⁷⁶.

Wojciech Miłek i Ryszard Kazimierzczak z UMK nadzorowali w 2006 roku powstawanie sporej inwestycji, jaką była budowa centrum handlowego „ASTORIA” przy ul. Gdańskiej. Stwierdzili obecność człowieka na tym terenie już w epoce kamienia, późniejsza chronologicznie była ceramika halsztacka. Natomiast na przestrzeni XVI-XVII wieku znajdowała się tu wytwórnia ceramiki⁷⁷.

Pozostaje jeszcze wspomnieć o badaniach przeprowadzonych na terenie Fordonu. W Starym Fordonie w miejscu znajdujących się obecnie ulic: Rynek, Korzeniowskiego, Piekary, skrzyżowanie Patrołowej i Targowiska, skrzyżowanie Korzeniowskiego i Przy Bożnicy odnaleziono pozostałości drogi nieutwardzonej. Trakt ten funkcjonował od późnego średniowiecza⁷⁸. Przy ul. Rynek 10 stwierdzono, że dopiero w XIX wieku pojawiły się tu budynki mieszkalne i gospodarcze. Wojciech Siwiak zlokalizował tam studnię z XIX wieku⁷⁹ powiązaną z występującą obecnie zabudową, będącą dawniej siedzibą Dyrekcji Kolei Wschodniej⁸⁰. W 2004 roku przy ul. Bydgoskiej 12-14 stwierdzono ślady osadnictwa miejskiego z XV i XVI wieku⁸¹, a w 2007 Wojciech Siwiak przebadął cmentarz przykościelny parafii św. Marka. Tam odstonięto jamy grobowe zawierające pochówki datowane na okres do XVII-XVIII wieku.

Przedstawiony powyżej szkic uwzględnia głównie najważniejsze prace archeologiczne przeprowadzone na staromiejskim terenie Bydgoszczy i Fordonu. Dla przejrzystości pracy pominęłam stanowiska o znikomym znaczeniu ze względu na szczątkową ilość odkrytych tam artefaktów. Pominęłam także

⁷⁴ Ibidem, stan. 620.

⁷⁵ Ibidem, stan. 580.

⁷⁶ Ibidem, stan. 628.

⁷⁷ Ibidem, stan. 601.

⁷⁸ Ibidem, stan. 563.

⁷⁹ Ibidem, stan. 605.

⁸⁰ Ibidem, stan. 607.

⁸¹ Ibidem, stan. 580.

te, na których prace badawcze nie przyniosły żadnych rezultatów, jak w przypadku części nadzorów archeologicznych przy pracach budowlanych. Jak wynika z powyższego opisu kolejno odkrywanych stanowisk badawczych, bydgoska archeologia mimo swej niedługiej historii ciągle się rozwija i wciąż dostarcza nowych źródeł do poznania pradziejów naszego miasta. Badania archeologiczne na terenie Bydgoszczy przeprowadzane były głównie przez lokalnych badaczy. Nieporównywalną rolę odegrało Muzeum im. Leona Wyczółkowskiego. Za pośrednictwem jego pracowników eksplorowano wiele stanowisk, w tym te najciekawsze, zlokalizowane na terenie średniowiecznego miasta lokacyjnego. Nie sposób pominąć w tym miejscu współpracy ze środowiskiem toruńskim, którego ekspedycje uczestniczyły w kilku projektach badawczych. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków posługiwał się też często prywatnymi firmami dokonującymi nadzorów i inspekcji. Dobór wykonawcy zwykle wynikał z charakteru badań i zainteresowań konkretnych ośrodków. Cel jednak pozostawał niezmienny: chronić przed zniszczeniem i zapomnieniem miejsca, które świadczą o naszych korzeniach. Szkoda tylko, że prace te wciąż zbyt rzadko owocują opracowaniami syntetycznymi. Ponieważ archeologia już dawno uznana została za źródło nieocenionych wiadomości o najdawniejszych dziejach człowieka, czas, abyśmy docenili jej zasługi w odkrywaniu naszej kultury regionalnej, a w szczególności przeszłości Bydgoszczy.

Summary

Archaeology is a still developing discipline of science, and excavation examinations are an invaluable source of information about the past. With the passage of time, it became necessary to trace the history of this scientific discipline. Studies on individual centres conducting archaeological research, being a review and summary of their achievements, started to appear recently. The article is based on a register of archaeological research conducted in the area of Bydgoszcz. The text was prepared on the basis of materials gathered in the Bydgoszcz representation of the Voivodeship Office for the Preservation of Historical Sites in Toruń, thus it is also a picture of the functioning of this office in the scope of conducting and supervising archaeological works in Bydgoszcz. The character of the text demanded passing over other aspects of the operations of this institution and people connected with it. However, I do hope that it will become the beginning of more comprehensive research on the history and operations of the Bydgoszcz archaeological centre, and the place of researchers connected with Bydgoszcz in its structures and scientific undertakings.